

Natalia Krzyżanowska
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.9.1.05>

(Krytyczna) analiza dyskursu a (krytyczna) analiza gender: zarys synergii teoretycznej i metodologicznej

Abstrakt Niniejsze opracowanie, mające charakter teoretyczno-empiryczny, ma na celu wykazanie nie tylko ważności badań nad dyskursem dla nauk społecznych, lecz również wskazanie użyteczności heurystycznej podejścia wypracowanego w (szerszym ujęciu) obszarze krytycznej analizy dyskursu (KAD), ze szczególnym uwzględnieniem perspektywy dyskursywno-historycznej (w węższym ujęciu). Celem artykułu jest wykazanie możliwości zastosowania metodologii wypracowanej w obszarze KAD-u do badań problemów lokowanych w paradygmacie wyznaczonym refleksją feministyczną. Analiza tekstu, ujmowanego jako instrumentalne studium przypadku, stanowi przykład możliwego zastosowania metodologii KAD-u w badaniach nad (nieoczywistymi) kwestiami ważnymi dla tego, jak dyskursywnie definiujemy męskość i kobiecość oraz jak konstruujemy wizje ról matki/ojca.

Słowa kluczowe krytyczna analiza dyskursu, dyskurs publiczny, gender, feminizm

Natalia Krzyżanowska, dr, adiunkt w Katedrze Socjologii i Filozofii Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu. W pracy naukowej koncentruje się na zagadnieniach płci w różnych kontekstach społecznych i filozoficznych. Autorka wielu artykułów naukowych, monografii *Kobiety w (polskiej) sferze publicznej* (2012) oraz współredaktorka *Sztuki wobec ekonomii. Ekonomii wobec sztuki* (2010) i *Miejskich (trans)formacji* (w druku).

Dane adresowe autorki:

Katedra Socjologii i Filozofii

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

al. Niepodległości 10, 61-875 Poznań

e-mail: natalia.krzyzanowska@ue.poznan.pl

Rosnące znaczenie perspektywy feministycznej i jej wpływ na sposób uprawiania nauk społecznych jest związane między innymi z tym, że moc wyjaśniająca dotychczasowych paradygmatów, zwłaszcza funkcjonalno-strukturalnego, bazującego na esencjalizmie biologicznym, wyczerpała się – była to jedna z przyczyn powstania opozycyjnych, krytycznych podejść. Pośród nich poczesne miejsce zajmuje refleksja feministyczna, oferująca wyjaśnienie sposobów konstruowania płci, uwypuklająca w owym procesie ważność czynników kulturowych i społecznych (Slany, Kowalska, Ślusarczyk 2011: 8). Rozwojowi krytycznych paradygmatów towarzyszyło zwiększające

się zainteresowanie udoskonalaniem metodologii jakościowej po to, by możliwe stało się uchwycenie fenomenów społecznych, które dotąd wymykały się systematycznym analizom, między innymi płci kulturowej.

Wydaje się, że rozwojowi badawczej refleksji nad płcią kulturową przysłużyła się, z punktu widzenia paradygmatu feministycznego, nie tylko synergia wynikająca z kompilacji koncepcji rozwijanych w obszarach poszczególnych dziedzin nauk społecznych i humanistycznych (socjologii, psychologii, historii sztuki, pedagogiki czy lingwistyki), ale też nowe kierunki refleksji metodologicznej znaczonej transdyscyplinarnością (zob. van Leeuwen 2005: 9). Wśród tych ostatnich jedną z najbardziej owocnych wydaje się krytyczna analiza dyskursu (KAD za Fairclough, Duszak [2008] lub funkcjonujący anglojęzyczny skrót CDA, zob. Jabłońska [2006]; Krzyżanowska [2012a]). W artykule zamierzam krótko zrekonstruować znaczenie KAD-u dla nauk społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem perspektywy badań genderowych, by wykazać, jak łączą się one w obszarze feministycznej krytycznej analizy dyskursu (FKAD). W części analitycznej zaś – za sprawą instrumentalnego studium przypadku (zob. Konecki 2000; Silverman 2008) – sygnalizowane są możliwości, jakie dla badań nad płcią społeczno-kulturową stwarza zastosowanie metodologii wypracowanej na gruncie KAD-u. W części analitycznej perspektywa feministyczna została niejako zawieszona (na wzór procedury fenomenologicznej *epoché*) po to, by zadać pytanie, czy intuicje feministek odnoszących się krytycznie do akcji „Powrót taty”, prowadzonej na łamach „Gazety Wyborczej”, można potwierdzić na przykładzie systematycznej analizy wybranego tekstu, który był wyjątkowo żywo komentowany.

Badania nad dyskursem a nauki społeczne

Próbując szukać odpowiedzi na pytanie stawiane między innymi przez Teuna A. van Dijka, „czym jest dyskurs?”, należy zasygnalizować istnienie wielości odpowiedzi, gdyż „podobnie jak w przypadku takich pokrewnych pojęć, jak «język», «komunikacja», «interakcja», «społeczeństwo» i «kultura», również «dyskurs» jest kategorią rozmytą” (van Dijk 2001: 9) i wielorako definiowaną. Na intensyfikację zainteresowania badaniem dyskursu w obrębie nauk społecznych wpłynął niewątpliwie zarówno tak zwany zwrot lingwistyczny, jak i zwrot kulturowy (zob. Wodak 2011: 12).

Niniejsze opracowanie skupia się na prezentacji refleksji związanej z KAD-em, która zyskuje coraz więcej zwolenników, aplikujących owo podejście do całego spektrum problemów badawczych: od tych powiązanych z dyskursami rasistowskimi i antysemitycznymi (Wodak i in. 1994; Reisigl, Wodak 2001), seksistowskimi (Wodak 1997), antyemigranckimi (Krzyżanowski, Wodak 2008), poprzez analizy wizji historii budowanych współcześnie w filmie dokumentalnym (Pollak 2011) czy innych materiałach wizualnych (van Leeuwen 2004), analizę metafor płci w dyskursach ekonomicznych (Koller 2004), po sposoby komunikowania i etnografię instytucji (Krzyżanowski, Oberhuber 2007; Wodak 2009; Krzyżanowski 2011) oraz procesy polityczne i ich wpływ na tworzenie się nowych tożsamości (Krzyżanowski 2010). Jednocześnie warto zaznaczyć, że na przestrzeni dwudziestu lat rozwoju krytycznej analizy dyskursu w jej obrębie powstało kilka podejść odmiennie definiujących to, czym jest dyskurs oraz rozwijających różne dyscypliny naukowe, stąd van Dijk postuluje, by ujmować KAD nie jako jednolitą szkołę, lecz raczej jako

zróznicowany ruch (*heterogeneous movement*) (2008: 822; zob. też Forchtner 2011: 1). Dzieje rozwoju refleksji asocjowanej z krytyczną analizą dyskursu sprawiły, że można wyodrębnić różne podejścia wypracowywane przez poszczególnych badaczy: oprócz najliczniej reprezentowanej tak zwanej szkoły wiedeńskiej, rozwijającej podejście dyskursywno-historyczne (*discursive-historical approach*, DHA), do której twórców należy zliczyć Ruth Wodak, Martina Reisigla, Michała Krzyżanowskiego, Rudolfa de Cillię, należy pamiętać o podejściu socjo-kognitywnym, łączonym z pracami Teuna A. van Dijka, brytyjską szkołą systemowo-funkcjonalną (rozwijaną w oparciu o myśl Normana Fairclough'a), zorientowaną psychologicznie grupę z Loughborough (znaną głównie z prac Michaela Billiga), podejście socjo-semiotyczne, wypracowane przez Teuna van Leeuwena oraz działającą w Niemczech tak zwaną szkołę duisburską, łączoną z nazwiskiem Siegfrieda Jägera.

Do najważniejszych założeń metodologicznych podejść wypracowanych w obrębie krytycznej analizy dyskursu należy zaliczyć: krytyczność, samorefleksyjność metodologiczną oraz – widoczne zwłaszcza w obrębie podejścia dyskursywno-historycznego – zorientowanie badań na niekiedy inter- lub transdyscyplinarny dobór metod do problemu badawczego, które obejmuje również badanie tego, co nazywamy kontekstem analizowanych przekazów.

KAD zapośrednicza źródła współczesnej ważności pojęcia „krytyka”, której należy szukać w myśli I. Kanta, autora *Krytyki czystego rozumu*, i jego rozważaniach dotyczących prawomocności poznania. Podejście krytyczne – w nawiązaniu do koncepcji Kanta – można ujmować jako „badanie wiedzy naukowej pod kątem jej stosowności i poprawności

metodologicznej” (Sierocka 2003: 177), zaś „epoka kantowska zasługiwała [...] na miano krytycznej także z uwagi na znaczące i z istoty głęboko krytyczne głosy tych filozofów i intelektualistów, dla których pytaniami najwyższej wagi były te związane z kwestiami społecznymi, moralnymi” (Sierocka 2003: 178). Ów rys szczególnego zaangażowania moralnego, znamionujący podejścia krytyczne, może ujawniać się w doborze problemów badawczych, co wypukla Jerzy Szacki, analizując pojęcie „krytyki” funkcjonującej w myśli szkoły frankfurckiej – jednej z głównych inspiracji refleksji KAD-u – dla której:

warunkiem *sine qua non* [...] była nie tylko świadomość zła, lecz również zdolność wyobrażenia sobie świata, który byłby od niego wolny [...] [zaś twórcom zaliczanym do grona frankfurczyków] chodziło o gruntowną zmianę świadomości teoretycznej, rozumianej przy tym jako początek wielkiej zmiany społecznej, której kierunek wyrażało nieustannie powtarzane hasło emancypacji. (Szacki 2002: 525)

Stąd ważnym postulatem „krytyki” szkoły frankfurckiej, implementowanym w obszarze KAD-u, było „poszukiwanie źródeł zła społecznego” (Sierocka 2003: 201). Dlatego dla KAD-u – odwołującego się zarówno do tradycji J. Habermasa, jak i frankfurczyków oraz tego, jak oni ujmowali zadania „krytyczności”, ale też inspirowanego myślą M. Foucaulta – przymiotnik „krytyczny” obejmuje także „to, co oparte na analizie, badaniu cech przedmiotu, dokonując analizy i oceny jakiegoś zjawiska” (Pitrus 2000: 24). Wodak, najbardziej znana reprezentantka wiedeńskiego podejścia dyskursywno-historycznego KAD-u, o „byciu krytycznym” powiada, że:

oznacza ono traktowanie zjawisk jako «nieoczywistych», otwartych na złożoność/wielość, które jest

wyzywaniem rzuconym redukcjonizmowi, dogmatyzmowi i dychotomiczności, bycie samorefleksyjnym w swoich badaniach, by poprzez owe badania wskazywać transparentność struktur relacji władzy czy przejawy ideologii. «Krytyczny» w powyższym rozumieniu nie zapośrednicza potocznego znaczenia kojarzonego z «byciem negatywnie nastawionym» i odwołuje się raczej do sceptycyzmu. (Kendall 2007 [tłum. własne])

Samorefleksyjność postulowana przez badaczy z kręgu KAD-u przejawiała się także w refleksji metodologicznej, czego dobrym przykładem może być debata na łamach czasopisma „Discourse and Society” z 1999 roku. Poglądy badaczy, którym bliższa była perspektywa KAD-u, reprezentował Michael Billig, zaś oponentów – pracujący w obszarze analizy konwersacyjnej – Emanuel Schegloff, który sformułował zarzut w odniesieniu do rzekomej tendencyjności prowadzonych w obrębie KAD-u badań. Zastanawiając się nad ową dyskusją, może się wydawać, że diagnoza, którą stawia Schegloff, właściwie nie jest zarzutem: cóż naganego ma być w tym, że w perspektywie KAD-u „ukryte struktury władzy powinny być ujawnione, niesprawiedliwa dyskryminacja i nierówności zwalczane, a analityk, będąc świadomym własnej pozycji, czynić swe stanowisko [w badanej kwestii – przyp. N.K.] jasnym” (Forchtner 2011: 2 [tłum. własne]). Ważne z metodologicznego punktu widzenia jest wszak to, że – jak dowodzi Michael Meyer:

krytyczna analiza dyskursu akceptuje dogmatyczne stanowisko pozytywistycznej metodologii, które dopuszcza sądy wartościujące w procesie wyboru obiektów i problemów badawczych («kontekst odkrycia»), ale zabrania ich w «kontekście uzasadniania» [...], zaś KAD wpisuje się w tradycję epistemologii Kanta, która odrzuca możliwość «czystego» poznania. (2001: 17 [tłum. własne])

Efektom powyższych rozważań jest to, że badacze związani z KAD-em są szczególnie wyczuleni na opis i naukową poprawność warsztatu metodologicznego i kładą szczególny nacisk na postulowaną przez Aarona Cicourela triangulację: multiplikując techniki zbierania i analizy danych będących podstawą do formułowanych wniosków (Cicourel 1980; Wodak 2001: 65). Podejście proponowane przez KAD promuje badania zorientowane problemowo i „pozwała na połączenie różnych wymiarów interdyscyplinarności i wielu punktów widzenia dotyczących przedmiotu badań” (Wodak 2011: 12) po to, by lepiej zrozumieć sposoby językowego konstruowania badanych fenomenów społecznych. Badając zaś różne wymiary życia społecznego, KAD integruje różne poziomy analizy i „uwzględnia relacje intertekstualne i interdyskursywne między wypowiedziami, tekstami, gatunkami i dyskursami, a także pozajęzykowe zmienne społeczne/socjologiczne, historię i archeologię danej organizacji oraz ramy instytucjonalne konkretnego kontekstu sytuacyjnego” (Wodak 2011: 13). Dlatego wydaje się, że krytyczna analiza dyskursu, zyskująca coraz większe znaczenie w obszarze badań nad dyskursem, wspomaga znacząco ogląd procesów społecznych tworzonych w obrębie nauk społecznych, gdyż bada to, jak „konstruowanie dyskursu określa sposób wytwarzania rzeczywistości dla uczestniczących w nim aktorów” (Trutkowski 2004: 44–45).

Przyjmuje się, że pojęcie „dyskurs odnosi się zwykle do języka w użyciu” (van Dijk 2001: 9) i definiuje się go jako tekst w społecznym kontekście lub „zbiór zależnych od kontekstu praktyk semiotycznych, które mają miejsce w specyficznych polach działań społecznych” (Reisigl, Wodak 2009: 89 [tłum. własne]). Ów „tekst” może

być rozumiany jako działanie językowe, pisemne, wizualne bądź ustne, werbalne bądź niewerbalne, podejmowane przez aktorów społecznych w danym kontekście determinowanym przez reguły, normy i konwencje społeczne” (Wodak 2008: 3 [tłum. własne]) – może być nie tylko tekstem prasowym, przemówieniem politycznym, ale także na przykład materiałem wizualnym bądź filmowym (zob. Pollak 2011) lub przekazem związanym z wirtualną rzeczywistością (analiza tzw. tekstów hybrydowych). Takie definiowanie dyskursu w obszarze KAD-u uwypukla ważność kontekstu, który jest kontekstem społecznym (Duszak 1998: 244) i wpływa na sposoby rozumienia/interpretacji analizowanego tekstu. Anna Duszak powiada, że „kontekst staje się tym hasłem, pod którym treści socjokulturowe mogą spełniać rolę mediatora w procesach tworzenia i interpretowania aktów komunikacji [...] [a w rodowodzie] analizy dyskursu istotne miejsce zajmują studia nad pragmatycznymi i społecznymi uwarunkowaniami ludzkich systemów porozumiewania się” (Duszak 1998: 245). Dlatego też „dyskurs – jako stający się akt komunikacji – nabiera charakteru zjawiska społecznego i kulturowego” (Duszak 1998: 245).

Dla badań społecznych najważniejsze wydaje się to, że perspektywa KAD-u zakłada, iż „dyskurs reprodukuje społeczeństwo i kulturę, będąc jednocześnie przez nie reprodukowanym” (Fairclough, Wodak 1997: 258 [tłum. własne]; por. Wodak 2001). Owo wzajemne współoddziaływanie pomiędzy społeczeństwem a dyskursem otwiera więc bardzo ciekawą możliwość nowej, multidyscyplinarnej perspektywy badań społecznych, gdyż dyskurs lokowany jest między poziomem językowym a warstwą semantyczną tekstu; między systemem językowym a strukturą społeczną. Owo *między*

Ewa Rewers ujmuje metaforycznie, przypuszczając, że „być może dyskurs jest [...] jak dwustronne lustro [które – przyp. N.K.] odbija w swoich przestrzeniach niższe poziomy organizacji języka, z jednej strony organizacje społeczeństwa, z drugiej [...] [jednak] każda strona tego lustra zbudowana została według innych zasad” (Rewers 1995: 43). Dlatego dyskurs, jako kategoria pośrednicząca, stwarza możliwość wzbogacenia metodologicznego horyzontu zainteresowań nauk społecznych, w szczególności zaś socjologii. KAD lokowałby się więc w perspektywie wyznaczonej przez Jürgena Habermasa, który stwierdzając, że „świat życia uspołeczniony jest komunikacyjnie” (Habermas 2002: 582), zdaje się potwierdzać ważność badań tego, jak – za sprawą komunikacyjnych praktyk – dyskursywnie konstruujemy naszą rzeczywistość społeczną.

Płeć a krytyczne badania nad dyskursem: feministyczna krytyczna analiza dyskursu

Pojęcie „gender” – w odróżnieniu od angielskiego terminu *sex* odnoszącego się do płci biologicznej, rozumianej w powiązaniu z pierwszo- i drugorzędowymi cechami płciowymi – odnosi się do społecznych i kulturowych aspektów tego, co definiujemy jako kobiecość/męskość. W języku polskim nie ma zgody i obok anglojęzycznego pojęcia *gender* (zob. Fuszara 2008; Krzyżanowska 2012a) badacze używają także pojęcia „rodzaj” (zob. Wojciszke 2002; Gajewska 2008) lub w piśmiennictwie z zakresu nauk społecznych – po prostu „płeć” (zob. Bradley 2008). Dowodzi to w pewien sposób, że w tym obszarze znaczenie płci jako konstruktu społecznego jest dominujące, a odnoszenie się do płci biologicznej (*sex*) wymaga doprecyzowania, bowiem „wpływ biologii na [to, jak pojmujemy

– przyp. N.K.] różnice pomiędzy płciami jest stosunkowo nikły” (Jacklin 1989 za Wojciszke 2002: 49; zob. Baker 1987). Ann Oakley (1972), która jako pierwsza opisała dystynkcję płeć biologiczna / płeć społeczna w pracy *Sex, Gender and Society*, przyjmuje, że kategoria „płci (*gender*) jest konstruktem społecznym” (Bradley 2008: 17). Jednocześnie zaś ważne jest to, że „płeć jest nie tylko własnością jednostek – jest ona także fenomenem społecznym [...], stanowi zbiór socjologicznych powiązań” (Bradley 2008: 15). Płeć kulturowa jawi się bowiem jako efekt nie tylko socjalizacji jednostki w danej kulturze, ale też podlega ona wpływom nieustannych interakcji, dlatego gender „pojmwane jest raczej jako proces, a nie zbiór cech” (Crawford, Marecek 1989: 156 [tłum. własne]). Coraz powszechniej przyjmowany bywa pogląd, że „płeć kulturowa jest w większym stopniu skonstruowana społecznie niż zdeterminowana biologicznie [...] i jest głównym czynnikiem organizacji świata społecznego, w związku z tym musi stanowić podstawową kategorię analityczną w badaniach socjologicznych” (Renzetti, Curran 2005: 15).

Feminizm, zaliczany do perspektyw krytycznych, jako kategoria polisemiczna może oznaczać ruch społeczny, jak i ideologię, lecz w niniejszym opracowaniu ujmowany jest jako perspektywa badawcza, która pozwala spojrzeć na praktykę społeczną (rozumianą w nawiązaniu do Banaszaka i Kmity [1994: 44]) – a więc i praktyki komunikacyjne – z pozycji swego rodzaju metapoziomu i dojrzeć sposoby sprawowania władzy nad dyskursami publicznymi. Dla feminizmu – rozumianego jako perspektywa badawcza czy wrażliwość na zagadnienia związane z sytuacją kobiet – badanie dyskursów może być niezwykle przydatne, bowiem interdyscyplinarność perspektywy feministycznej współgra z założeniami KAD-u, który ma być

„ujęciem o interdyscyplinarnym, integrującym charakterze, pozwalającym na przewyciężenie tradycyjnych podziałów w naukach społecznych” (Grzymała-Kazłowska 2004: 15).

Waga badań nad językiem, jaką przywiązują badacze uwrażliwieni na defaworyzowanie kobiet, wpływa między innymi z założenia, że „konflikty pomiędzy grupami dominującymi i zdominowanymi manifestują się poprzez napięcia w obszarze nawyków językowych” (Yaguello 1992: 70 [tłum. własne]). W badaniach feministycznych dotyczących różnych rodzajów władzy, której oddziaływanie defaworyzuje kobiety, ujmuje się ją podobnie jak w obszarze KAD-u: władza postrzegana jest jako:

środek tworzenia i podtrzymywania nierówności pomiędzy grupami i poszczególnymi członkami społeczeństwa. Władza więc, w sposób nieunikniony, reprodukowana jest przez/w dyskursach i połączonych z nimi tekstach, które często są miejscami, w których toczy się współzawodnicstwo, w których manifestują się znamiona różnych ideologii oraz walk o dominację i hegemonię. (zob. Reisigl, Wodak 2009: 89 za Krzyżanowski 2010: 74 [tłum. własne])

Stąd KAD, skupiony na rozwoju metod jakościowych badań społecznych, może dostarczyć perspektywie feministycznej narzędzi systematycznej analizy umożliwiającej „badanie sposobów, w jakie formy językowe [lub szerzej: komunikacyjne – przyp. N.K.] są używane, by wyrazić i sprawować władzę” (Reisigl, Wodak 2009: 89 za Krzyżanowski 2010: 74 [tłum. własne]).

Lingwistyka feministyczna, z której czerpie feministyczna krytyczna analiza dyskursu (zob. Litosseliti, Sunderland 2002; Litosseliti 2006; Lazar 2008), wyrasta z tych samych źródeł, z których

czepie KAD: krytycznej lingwistyki i badań socjolingwistycznych oraz dorobku studiów nad płcią kulturową. W jej obrębie można wyróżnić dwa podejścia: zorientowane systemowo bądź behawioralnie (zob. Wodak 1997: 8), lecz w obu ważne jest poszukiwanie odpowiedzi na pytania: 1) jak kobiety są reprezentowane w istniejącym systemie językowym, 2) jak zachowania językowe kobiet i mężczyzn różnią się do siebie (Wodak 1997: 8). W perspektywie feministycznej niekwestionowanym walorem podejścia, które staje się możliwe dzięki KAD-owi, jest przekonanie, że warto badać dyskursy i ich konteksty nie tylko po to, aby zbadać, jak konstruowana jest w języku tożsamość płci, ale także dlatego, że badając dyskursy defaworyzujące (i upubliczniając wyniki badań), możemy zmieniać konteksty społeczne, czyli naszą rzeczywistość. Mówiąc/pisząc o problemach związanych z gender (podobnie do tych powiązanych z etnicznością, religijnością, wykluczeniem ekonomicznym), otwieramy uczestników dyskursu na nowe spojrzenia oraz argumenty – w ten sposób rysuje się możliwość przemiany dyskursów tworzących sferę publiczną wraz z ich kontekstami społecznymi (zob. Habermas 2007: 13). Wagę tego aspektu badań nad dyskursem zauważa także van Dijk, który powiada, że „dyskurs i jego użytkownicy pozostają w «dialektycznej» relacji ze swoim kontekstem: poza podleganiem społecznym przymusom kontekstualnym przyczyniają się też do konstruowania lub przekształcania tego kontekstu” (2001: 9).

Polisemiczność pojęcia „feminizm” sprawia, że często badania prowadzone z tej perspektywy spotykają się z zarzutem dotyczącym jego „nie-naukowości”. Zarzut ów wynika najczęściej z łączenia perspektywy badań feministycznych z zaangażowaniem społecznym przeczącym ponoc

bezstronności naukowej lub traktowania feminizmu jako jednoznacznego projektu politycznego. Zarzut ten jest bardzo zbliżony do formułowanego wobec KAD-u (zob. Widdowson 2004), stąd warto odwoływać się do rekonstrukcji argumentów analityków dyskursu, którzy zgodnie z ideą samorefleksyjności metodologicznej nawiązują do myśli I. Kanta i sposobów rozumienia *krytyczności* wywodzonych z jego koncepcji (zob. Widdowson 2004). Jednocześnie założenia feministycznej krytycznej analizy dyskursu (FKAD) – za sprawą transdyscyplinarności tej subdyscypliny – wydobywają owocną dla badań społecznych synergię: perspektywa feministyczna oraz KAD są stanowiskami krytycznymi, odwołują się do tych samych koncepcji teoretycznych (np. myśl M. Foucaulta, J. Habermasa) i charakteryzują się zaangażowaniem w projekt „poprawy świata”. KAD, jako podejście zorientowane na problem badawczy (*problem-oriented approach*), promuje badania znaczone transdyscyplinarnością, która ze względu na wieloaspektowość badanych zjawisk społecznych (takich jak np. płć kulturowa) musi być implementowana w praktyce badawczej. Wskazane powyżej podobieństwa i dopełnienia wydają się szczególnie wartościowe dla badań dotyczących gender ze względu na uważność metodologiczną KAD-u oraz dużą wagę wielorako pojmowanego kontekstu społecznego, znacząco rozwijającą metodologię badań jakościowych w naukach społecznych.

„Matka” i „ojciec” jako dyskursywnie konstruowane kategorie społeczne: szeroki kontekst badań

W proponowanej w tej części artykułu analizie dotyczącej tego, jak dyskursywnie konstruowane są role płciowe, chciałabym pokazać, jak główne za-

łożenia metodologiczne KAD-u mogą być zaaplikowane w badaniach nad dyskursem dotyczącym macierzyństwa i ojcostwa. W poniższym studium przypadku dołożono starań, by zintegrować perspektywę badań nad płcią kulturową z metodologią KAD-u, uwypuklając znaczenie takich aspektów, jak: krytyczność, interdyskursywność, rola topików, toposów oraz strategii dyskursywnych.

Wykazane wcześniej zróżnicowanie podejść w obrębie KAD-u sprawia, że należy zaznaczyć, iż dla zamieszczonej poniżej analizy zastosowane zostaną ustalenia wypracowane w obszarze podejścia wiedeńskiego, czyli tak zwanej szkoły dyskursywno-historycznej (inne zastosowania tego podejścia w badaniach nad polskimi dyskursami gender zob. m.in. także Krzyżanowska 2009; 2012a; 2012b). Jednocześnie analizie poddany zostanie wybrany tekst, traktowany jako **instrumentalne studium przypadku**, które za K. Koneckim ujmuję jako przykład, który jest „przebadany i opisywany, umożliwiający wgląd w jakiś ważny problem lub teorię. Sam przypadek odgrywa tutaj rolę [...] pomocniczą, ułatwiając zrozumienie czegoś nadrzędnego i wychodzącego poza dany konkretny przypadek” (Konecki 2000: 127; zob. także Silverman 2008: 169).

W obrębie refleksji poświęconej kwestiom płci przyjmuje się, że w wielu społeczeństwach pomimo różnic można wskazać podobne areny męskiej dominacji: a) społeczeństwo jako całość, b) elita i c) role społeczne, „które utrzymują lub wprowadzają porządek społeczny” (Pratto 2002: 149–150). Dominację na pierwszych dwóch arenach wymienionych powyżej nie jest trudno udowodnić – dowodów może dostarczyć choćby porównanie statystyk dotyczących dochodów osiągniętych przez kobiety i mężczyzn czy znikoma liczba

kobiet w reprezentacji narodu (zob. Kurczewski 2008). Lecz dominacja mężczyzn na trzeciej arenie, w obszarze ról społecznych, które powiązane są z porządkiem społecznym, jest mniej oczywista i stanowi większe wyzwanie dla badaczy, stąd jest ona często przestrzenią, którą zajmują się badaczki związane z perspektywą feministyczną. W obrębie badań trzeciej areny męskiej dominacji z reguły lokują się badania skupiające się na macierzyństwie, które jednocześnie zdają się skupiać wielość wątków decydujących o skomplikowaniu tego, co nazywane jest doświadczeniem kobiet (zob. Smith 2006), w którym macierzyństwo zajmuje poczesne miejsce (zob. Budrowska 2000).

Macierzyństwo nie jest zagadnieniem dotyczącym i ważnym jedynie dla kobiet posiadających dzieci, lecz w paradygmacie tradycyjnego kontraktu płci (zob. Fuszara 2002) większość kobiet ujmowanych jest jako *potencjalne* bądź *aktualne* matki, co ma decydować o ich tożsamości i socjalizacyjnie utrwalać skłonności do poświęcenia, opieki, upodobania do nieodpłatnej pracy w domu i na rzecz innych. Macierzyństwo – w perspektywie feministycznej dekonstruowane jako ważny element „mistyki kobiecości” (zob. Friedan 1992) – łączy się z dwoma założeniami: a) „każde społeczeństwo jest zorganizowane za sprawą «płciowego» (*sex*) i «genderowego» systemu, [który] porządkuje sposoby radzenia sobie z płcią biologiczną, płcią kulturową i dziećmi” (Rubin 1975: 168 [tłum. własne]) oraz b) „macierzyństwo kobiet jest centralną i definiującą cechą społecznej organizacji płci kulturowej (*gender*) i jest wkomponowane w reprodukcję męskiej dominacji” (Chodorow 1999: 9 [tłum. własne]).

Refleksja dotycząca tego, jak konstruowane są macierzyństwo i ojcostwo – także w przestrzeniach dyskursów publicznych – nie jest pozbawiona

także „pozarodzinnych” implikacji: feministki badają stosunki panujące w rodzinach także po to, by zrozumieć, skąd wypływają źródła słabszej pozycji kobiet w sferze publicznej. I nie były one pierwszymi, które poruszały problem powiązań patriarchalnego porządku społecznego i władzy; przypomnieć warto choćby słowa Otto Ranka, który już w 1929 roku napisał: „ewolucja dominacji ojca w coraz potężniejszy system państwowy kierowany przez mężczyznę stanowi kontynuację pierwotnej represji, której celem jest coraz dalej idące wykluczenie kobiety” (Rank 1929: 94 [tłum. własne]). Zauważa to także J. Habermas, który szukając źródeł patriarchalnego charakteru sfery publicznej (*polis*), wskazuje na przeniesienie czy rzutowanie na nią stosunków panujących w sferze prywatnej małej rodziny (*oikos*) i przeniesienie czy rzutowanie relacji «mąż–żona» oraz «ojciec–syn» na kształtowanie się relacji w sferze publicznej (Habermas 2007: 10 i 97). Wagę analiz poświęconych macierzyństwu w perspektywie feministycznej wzmaga także to, że ujmowane w paradygmacie tradycyjnego kontraktu płci umacnia ono, krytykowany przez feministki, podział na *sferę prywatną*, w której umieszczane są matki i dzieci oraz na *sferę publiczną*, w której kobiety pojawiają się sporadycznie i najczęściej przed posiadaniem potomstwa lub po osiągnięciu przez nie pewnej samodzielności. Matki wiązane są ze sferą prywatną, bowiem tam ma miejsce wypełnianie ich obowiązków, stąd „matki i ich dzieci tworzą rdzeń domowej organizacji, a domowe powiązania [...] często postrzegane są jako naturalne lub wynikające z biologii” (Chodorow 1999: 9 [tłum. własne]). Ważne jest to, że wiązanie kobiecości z macierzyństwem, jako biologicznym procesem, którego elementem miałby być instynkt macierzyński – w świetle badań zarówno history-

ków, jak i feministek – nie zostaje potwierdzone. Elisabeth Badinter zauważa, że „role ojca, matki i dziecka są określane przez potrzeby i wartości dominujące w danym społeczeństwie” (Badinter 1998: 23), a „do wypełniania «obowiązków macierzyńskich» kobietę zmusza nie tylko miłość. Moralność, wartości społeczne czy religijne mogą stanowić bodźce równie potężne jak jej własne pragnienia” (Badinter 1998: 13).

W polskich dyskursach medialnych konstytuujących sferę publiczną macierzyństwo pojawia się najczęściej w kontekście komercyjnym (cały szereg czasopism i programów poświęconych temu, jak być zgrabną, zadowoloną, modną matką, zob. program K. Cichopek „Sexy mama”) lub w kontekście kontrolowania płodności (kobiety jako matki nienarodzonych jeszcze dzieci, zob. skomplikowana sprawa Alicji Tysiąc z 2000 r.)¹, jako przykład niezadowolającego wypełniania obowiązków, niesprostania odpowiedzialności (Aneta K., która ukazywana była jako matka nieodpowiedzialna i niezaradna, zob. dyskurs o seks

¹ W tym akapicie odnoszę się do znanych z ostatnich lat relacji medialnych kobiet, które w świadomości społecznej utrwaliły się jako „matki niedoskonałe”. Wydaje się, że należy je odróżnić od zyskującego coraz większą popularność pojęcia „zła matka”, które coraz częściej jest przekornym zaprzeczeniem tego, co łączone bywa z pojęciem „matka Polka”, czyli tradycyjnie konotowanym z macierzyństwem: poświęceniem, wyrzeczeniem, umęczeniem. W tym rozumieniu „złe matki” to osoby, które nie zatracają się całkowicie w czynnościach związanych jedynie z zaspokajaniem potrzeb swoich dzieci/domowników, lecz pamiętają także o swoich potrzebach związanych z samorealizacją (praca zawodowa, pasje), potrzebach towarzyskich lub tych związanych z uczestnictwem w kulturze (bronią prawa do swojego czasu przeznaczanego na czytanie książek, kino), zob. Sylwia Bełżecka, *Złe matki* [dostęp 28 marca 2011 r.]. Dostępny w Internecie <http://www.kafeteria.pl/przykawie/obiekt.php?id_t=1083>. Wydaje się, że w powyższych tendencjach nie ma niczego „złego”, jednak ta wizja macierzyństwa stoi w sprzeczności ze stereotypem matki, która dla dzieci „zapomni o wylizaniu swego czasu i nie zrezygnuje z żadnego wysiłku, bo odczuwa je jako część siebie samej. Potrzebuje ich obecności wokół siebie dlatego [...], że są jej główną racją bytu” (Badinter 1998: 153).

aferze w 2006 r. lub dyskurs o tzw. Matce Róży z 2009 r.) lub rażących zaniedbań sprawczyń tragedii (mama zmarłej sześciomiesięcznej Magdy z 2012 r.).

Aplikując zaś założenie, że „płeć staje się kategorią znaczącą jedynie wtedy, gdy badamy stosunki *pomiędzy*” mężczyznami i kobietami (Bradley 2008: 15), należy zauważyć, że uwaga, jaką badacze i badaczki feministyczne kierowali początkowo jedynie ku zagadnieniom związanym z macierzyństwem, z czasem zaczęła obejmować także zagadnienia związane z ojcostwem. Zainteresowanie badaczy związanych z perspektywą feministyczną problematyką związaną z „byciem tatą”, jak się wydaje, ma kilka źródeł. Należy do nich zaliczyć ewoluujący paradygmat męskości (zob. Connell 1987; 1995; Arcimowicz 2008; Fuszara 2008), który związany jest z przemianami od lat proponowanymi w obszarze „Ruchu wyzwolenia mężczyzn” (*The Men’s Liberation Movement* analogicznie do *Women’s Liberation Movement*). Ruch ten zrodził się w latach siedemdziesiątych i dostrzegając nierówność między płciami i zasadność żądań kobiet, usiłował zwrócić społeczną uwagę także na „znaczenie wysokich kosztów odgrywania «męskiej roli płciowej» przez mężczyzn” (Messler 1997: 37 [tłum. własne]). Owa „męska rola płciowa”, definiowana w kategoriach tradycyjnie pojmowanej hegemonicznej męskości, z czasem, jak się wydaje, doprowadziła do sygnalizowanego przez wielu badaczy kryzysu męskości (Melosik 2002; Galasiński 2003; 2008). Powyższym zmianom towarzyszyło także upowszechnienie, wydawałoby się oczywistej, konstatacji, że „płeć nie jest synonimem kobiety” (Bradley 2008: 63), co sprawiło, że poszerzona perspektywa feministyczna prezentowana w obszarze studiów kobie-

cych (*women’s studies*) przeobraziła się w studia nad płcią kulturową (*gender studies*).

Akcja społeczna „Powrót taty” – kontekst badań w węższym ujęciu

Jedną z najbardziej kontrowersyjnych debat medialnych związanych z macierzyństwem/ojcostwem była akcja „Powrót taty”, zainicjowana przez „Gazetę Wyborczą” w 2007 r. Pomysł na publiczną debatę był niejako inspirowany zapoczątkowaną wcześniej (i wciąż jeszcze trwającą) akcją „Rodzić po ludzku”, która odczytywana była jako wielki sukces i bardzo skuteczny sposób zmiany rzeczywistości. Najczęstszymi bohaterkami owej akcji były kobiety. Owo skupienie uwagi na kobietach/macierzyństwie prawdopodobnie miała równoważyć i dopełnić akcja społeczna „Powrót taty”. I choć trwała ona krócej, być może nie potoczyła się tak, jak zamierzali jej inicjatorzy (m.in. P. Pacewicz), czego wydaje się dowodzić rozdźwięk pomiędzy jej dwiema zasadniczymi częściami: **listami do ojców** (często nieobecnych z różnych przyczyn: śmierć, rozwód, brak zainteresowania, oddalenie spowodowane uzależnieniami; listy zamieszczone są na <http://powrottaty.blox.pl>), pośród których zdarzały się nadsyłane przez czytelników wspomnienia tego, co było pozytywne w relacjach ojciec–dziecko, a także wywiadaми ze znanymi osobami (głównie synami), w których opowiadali oni o swoich relacjach z ojcami (zob. A. Zagajewski *619 słów o moim ojcu*, „Gazeta Wyborcza”, 17 grudnia 2007 r. czy J. Peszek *Tato, pozwól sobie na błąd*, „Gazeta Wyborcza”, 29 listopada 2007 r.) oraz częścią, na którą składały się **wywiady z terapeutami teoretyzującymi na temat relacji ojciec–dziecko**. Część wyłaniająca się z relacji nadsyłanych przez czytelników nie jest krzepiąca: najczęściej bowiem wyłania się z nich

ogromny ból związany z krzywdą (także fizyczną, ale przede wszystkim psychiczną) wyrządzaną przez ojców niewykazujących się inwencją, wysiłkiem czy minimum zainteresowania swoimi dziećmi. Zaś część tworzona przez terapeutów i teoretyków więzi ojciec–dziecko była dość zadziwiająca i wielokrotnie piętnowana przez badaczki feministyczne. Bowiem pomimo tego, że:

inicjatywa dotyczyła mężczyzn i miała na celu zachęcenie ojców do brania większego udziału w życiu rodzinnym oraz pełnienia aktywnej roli rodzicielskiej, jednak – niejako przy okazji – wiele napisano też o matkach [...] [przez co] autorzy doszli do wniosku, że jedną z głównych przyczyn kryzysu ojcostwa w Polsce jest postawa kobiet, a konkretnie matek. (Karolczuk 2009: 66)

Warto nadmienić, że z historii znane są dyskursy „krytykujące zbyt dużą rolę matek” (Arcimowicz 2008: 31), na przykład w Ameryce po II wojnie światowej, a argumenty te były przypominane także w czasach znaczonego zjawiskiem „nieobecności ojca” (Giddens 2004: 206), co pokazuje, że o rolach płciowych mówi się często tak jak o płci, podkreślając różnice. Wydaje się więc, że za sprawą komentarzy eksperckich towarzyszących akcji „Powrót taty” znane z innych dyskursów argumenty „antykobiece” zostały niejako zrekontekstualizowane. Być może były one przygotowywane wcześniej – nie jako komentarze relacji nadesłanych przez czytelników – inaczej bowiem nie można wyjaśnić rozdźwięku między wizjami tacierzyństwa: czytelniczej – bolesnej i znaczonej żalem (czasem też wybaczeniem) oraz eksperckiej – niejako romantycznej, z uciśkanym (przez kobiety-matki) ojcem-bohaterem, który się stara jak może. Choć komentarze feministek zdominowały argumenty przeciwko bezkrytycznej gloryfikacji „ojcostwa, nawet przy-

padkowego, niedojrzałego i pięciominutowego, które wymaga pomnika” (zob. Desperak 2008) oraz obwinianiu matek jako tych, które są całkowicie odpowiedzialne za wychowanie dzieci i stosunki w rodzinie (a więc i porażki ojców), to wydaje się, że warto przyjrzeć się temu, czy komentarze owe mają znamiona prawdopodobieństwa. Znamion tych należy szukać za pomocą systematycznie prowadzonej analizy.

Procedury i kategorie analityczne

Analiza oparta na metodologii badawczej podejścia dyskursywno-historycznego w KAD-zie ma, w odróżnieniu od innych podejść w analizie dyskursu, charakter systematyczny (zob. Krzyżanowski 2010; Krzyżanowska 2012b), to jest oddziela systematyczną i tym samym – w miarę możliwości – zobiektywizowaną analizę (odbywającą się wg kategorii analitycznych, takich jak np. strategie dyskursywne czy toposy) od następującej po wydzielonej analizie interpretacji wyników badań. Systematyczność analizy przejawia się w jej wielopoziomowości – obejmuje badania na dwóch podstawowych poziomach: wstępnym (*entry-level analysis*) i dogłębnym (*in-depth analysis*) – oraz wielości stosowanych w ich obrębie kategorii analitycznych, wywodzących się zarówno z instrumentarium DHA, jak i z obszaru innych podejść w obrębie KAD-u (np. podejścia socjo-kognitywnego T. van Dijka czy socjo-semiotycznego T. van Leeuwena).

Poziom wstępny analizy, obejmujący tematyczną analizę zawartości, pozwala wyznaczyć ogólne ramy tematyczne dyskursu i przypisać odpowiednie teksty do dyskursów (np. w poniższym przypadku dyskursu medialnego o ojcostwie/macierzyństwie w Polsce). Wiodącą kategorią anali-

tyczną na tym pierwszym, wstępnym poziomie analizy są tak zwane tematy dyskursu (*discourse topics*, zob. van Dijk 1991), które definiuje się jako jednostki tekstowo-semantyczne podsumowujące znaczenie danego tekstu lub jego poszczególnych części (zob. van Dijk 1984; 1988). W procesie definiowania tematów dyskursu główne zadanie badacza polega na ustaleniu mapy zawartości badanych tekstów, a tym samym pewnego planu jego „statycznej” zawartości.

Z drugiej zaś strony poziom dogłębny analizy pozwala na badanie cech pragmatycznych analizowanego dyskursu i wykazanie w sposób szczegółowy, jakie strategie dyskursywne, argumenty czy inne aspekty reprezentacji dyskursywnej zostały użyte przez mówców czy autorów tekstów (np. autorów artykułów prasowych) w celu odpowiedniego przedstawienia rzeczywistości społecznej i uwypuklenia konstruowanych w jej obrębie różnic (np. między mężczyznami i kobietami jako ojcami/matkami itd.) czy też odpowiedniego konstruowania argumentów pozwalających legitymizować słuszność tak prezentowanych racji.

Kluczowe kategorie analizy dogłębnej zastosowanej poniżej to strategie dyskursywne (w tym strategie reprezentacji aktorów społecznych) oraz toposy. Strategie dyskursywne rozumie się w podejściu dyskursywno-historycznym w KAD-zie jako mniej lub bardziej właściwy i intencjonalny plan działań dyskursywnych zastosowanych po to, by osiągnąć dany społeczny, polityczny, psychologiczny bądź lingwistyczny cel (Reisigl, Wodak 2001; 2009; Wodak 2011). W procesie identyfikowania i analizowania owych strategii w dyskursie odpowiada się na szereg pytań badawczych, w tym:

- a) kto reprezentowany jest w danym dyskursie (strategie *referencji* i *nominacji*),
- b) jakie cechy przypisywane są reprezentowanym (indywidualnym i zbiorowym) aktorom (strategie *predykcji*).

W przypadku analizy poniższego tekstu – będącego częścią analizy szerszego dyskursu medialnego dotyczącego ojcostwa/macierzyństwa – analiza strategii dyskursywnych poszerzona jest również o katalog kategorii tak zwanych *reprezentacji aktorów społecznych w dyskursie* (zob. m.in. van Leeuwen 2008), które – w połączeniu z wyżej wymienionymi strategiami dyskursywnymi – pozwalają uchwycić dalsze cechy reprezentacji dyskursywnej, takie jak na przykład: proces jednoczesnego *aktywizowania* i *pasywizowania* niektórych jednostek czy grup (jako tych, które podejmują jakieś działania bądź podlegają ich skutkom) czy też (jako element powyższej szerszej strategii) procesy umieszczania aktorów na pierwszym lub dalszym planie reprezentacji (*foregrounding/backgrounding*, zob. van Leeuwen 2008) bądź prezentowania ich jako grupy (agregacji, *aggregation*), tym samym unikając konstruowania ich sprawstwa jako jednostek (indywidualizacja, *individualisation*).

W prezentowanym poniżej procesie analizy kluczowe znaczenie ma uwaga poświęcona argumentacji, w której jedną z kluczowych kategorii pomocniczych jest kategoria toposu (zob. m.in. van Eemeren, Grootendorst 1992; Kienpointner 1992; Plantin 2006; Krzyżanowski 2010). Kategoria ta, rozumiana w DHA jako pewien „nagłówek” (*heading*) pozwalający podsumować dyskursywnie konstruowane argumenty, ma na celu uchwycenie głównych struktur argumentacyjnych w analizowanych tekstach. Będące częścią pragmatycznej analizy argumentacyjnej toposy są

nieprzypadkowo powiązane ze „statycznymi” kategoriami tematów dyskursu (*discourse topics*): to właśnie elementy zawartości tekstów określanych przez tematy są podstawową częścią składową realizacji toposów. Przykładowo, podstawowy w analizowanym poniżej tekście *topos zmiany ojcostwa/macierzyństwa* (pozwalający konstruować argumenty o szerzej zachodzących zmianach społecznych jako mających bezpośredni wpływ na zmieniające się relacje gender, w tym zmiany znaczenia ojcostwa i macierzyństwa) obejmuje swym zakresem wiele tematów dyskursu omawianych w tekście, takich jak: różnice ról ojca/matki, zmiana roli ojcostwa jako rezultat zmiany (szerszych) społecznych relacji gender, zmiana percepcji i oczekiwań społecznych wobec ojcostwa/macierzyństwa. Należy nadmienić, że identyfikacja toposów, takich jak na przykład topos zmiany ojcostwa/macierzyństwa, nie jest dokonywana jako część postanalizycznej interpretacji wyników badań, lecz jest elementem prowadzonej przez badaczka systematycznej i zobiektywizowanej analizy dogłębnej, ukazującej, zgodnie z obranymi kategoriami analitycznymi, charakterystyczne cechy/elementy analizowanego dyskursu.

(Przykład) analizy

Prezentowany przykład analizy dotyczy tekstu *Rządy niedojrzałych kobiet*, który ukazał się w „Gazecie Wyborczej” z 15 maja 2008 r. (s. 16). Artykuł ten był jednym z szeregu artykułów opublikowanych w serii „Dzienniki powrotu taty”, będącej częścią akcji społecznej „Gazety Wyborczej” „Powrót taty”. Tym samym, z analitycznego punktu widzenia, artykuł klasyfikowany jest jako część dyskursu medialnego (prasowego) związanego ze wspomnianą akcją, jak i szerzej – jako część spo-

łecznego dyskursu o relacjach gender i zmieniających się rolach mężczyzn/kobiet, w tym jako matek/ojców.

Analizowany tekst, o łącznej długości 324 słów, jest redagowanym wywiadem (nazwanym przez redakcję „rozmową”) z Zofią Milską-Wrzościńską, psychoterapeutką z Laboratorium Psychoedukacji, który został przeprowadzony przez Bożenę Aksamić. Wspomniany fakt „redagowania” artykułu jest tu bardzo istotny, gdyż – jak często w takim przypadku – „rozmowa” jest co prawda znaczną częścią publikacji, ale dodatkowo artykuł zawiera także daleko idące elementy interpretacyjne dodane *postfactum* przez dziennikarza redagującego tekst. Przykładowo, w poniższym przypadku owa rozmowa opatrzona jest śródtytułami, które mają jakoby za zadanie podsumowywać zawartość kolejnych części artykułu, podczas gdy w rzeczywistości mają one cechy nagłówków głównych argumentów i tez, nierzadko w sposób oczywisty skierowanych przeciwko kobietom (np. „Trzydziestolatki” sugerujący niedojrzałość kobiet itp.). Dodatkowo, dość niełatwym zdaje się proces oddzielenia tego, co tak naprawdę zostało powiedziane przez rozmówcę od tego, co zostało dodane przez autora/redaktora tekstu.

Zgodnie z opisanymi powyżej poziomami i kategoriami analizy należy najpierw zastanowić się nad *głównymi tematami dyskursu* obecnymi w analizowanym tekście. Należy zatem zwrócić uwagę na fakt, że pomimo sugerowanego głównego tematu dotyczącego kwestii kobiet („Rządy niedojrzałych kobiet”), to zawartość tekstu skupia się na ogólnych tematach dotyczących dynamiki ojcostwa (jak i macierzyństwa) w świecie współczesnym (w tekście nie jest nominalnie doprecyzowane, że chodzi o kwestie specyficznie pol-

skie, choć przywoływane przykłady wskazują, że tak być może jest). Tym samym, podstawowe „statyczne” tematy dyskursu zawarte w tekście to między innymi: różne role ojców i matek we współczesnej rodzinie, negatywne doświadczenia ojcostwa (zwłaszcza z punktu widzenia dzieci), zmiana roli (i zmniejszenie autorytetu) ojców jako efekt zmiany porządków gender we współczesnym społeczeństwie, praktyki wychowawcze w rodzinie i poza nią oraz zmieniające się społeczne percepcje i oczekiwania wobec ról rodzicielskich.

Podczas gdy powyższe tematy mają, w dość typowy sposób, w miarę neutralny charakter, dopiero dalsza, dogłębna analiza (*in-depth analysis*) tekstu ukazuje jego inne oblicze, znaczone dość daleko posuniętą krytyką postaw i zachowań współczesnych kobiet przy jednoczesnym ukazaniu mężczyzn jako dość wyraźnie „niewinnych” w kontekście sprawstwa niekorzystnych zmian, które dotyczą ojców. Tym samym, *podstawowa strategia dyskursywna* analizowanego tekstu ma na celu zbudowanie różnic między kobietami i mężczyznami poprzez odpowiednią reprezentację aktorów społecznych: ukazując z jednej strony kobiety/matki jako grupę wyraźnie zaktywizowaną i podejmującą liczne działania o skutkach negatywnych dla ojców i dzieci, z drugiej strony obrazującą mężczyzn/ojców jako w pewnym sensie pasywowizowaną grupę, której zachowania są jedynie odpowiedzią na zachodzące „poza nimi” zmiany społeczne, objawiające się w zmianie postaw kobiet i ich oczekiwań wobec mężczyzn/ojców.

Przykładem powyższej strategii może być zamieszczony poniżej fragment tekstu (przykład 1), który ukazuje mężczyzn/ojca jako starającego się za wszelką cenę sprostać niemożliwym wręcz do

spełnienia oczekiwaniom matki. Fragment, który został zawarty w części omawianego artykułu, zatytułowany został „Kiedy mama lubi władzę” i podkreśla aktywność kobiet jako powodowaną, innymi niż szlachetne czy mające na celu dobro rodziny, pobudkami (tj. „władzę” nad rodziną), ukazując tym samym przykładowego ojca jako mogącego jedynie pasywnie godzić się na dyktat kobiet i partnerek (np. „wycofać się”, „budować sojusze z dziećmi”, choć w stronie czynnej użyte czasowniki sugerują postawę, którą trudno nazwać aktywną czy partnerską w wymiarze budowania związku) i narzucane przez matkę *status quo*. Dodatkowo, postawa matki ukazana jest *implicite* jako ambiwalentna, gdyż, jak się sugeruje, ma ona na celu nie tylko zachowanie przez nią kontroli, ale także (paradoksalne) życzenie, aby mężczyzna/ojciec był swego rodzaju „zastępczą matką”.

Przykład 1

Bywa też tak, że kobieta jest przywiązana do władzy nad dziećmi i nie ma ochoty się nią dzielić. [...] A kiedy ojciec próbuje być na bieżąco, to się okazuje, że nie może się włączyć do rodzinnej maszyny, bo o niczym nie ma pojęcia i wszystko źle robi. Co wtedy? Ojciec zaczyna walczyć? – Mężczyźni często się wycofują. Niektórzy budują sojusze z dziećmi, pokazując, że warto robić coś wbrew matce. Ale jednocześnie kobiety oczekują dziś od ojców, aby stawali się takimi zastępczymi matkami.

Ta sama strategia aktywizacji kobiet i pasywizacji mężczyzn sprowadza się także do tego, że – jak argumentuje się w artykule – nawet jeśli mężczyzna przyjmuje aktywną rolę, jego działania, choć pozornie zbliżone do tych podejmowanych przez matkę, są przez nią trywializowane i z góry uznawane za nieznaczące czy mniej znaczące od działań matek.

Przykład 2 ukazuje fragment tekstu, w którym realizuje się podobną strategię, w której aktywizowani mężczyźni zobrazowani są w sposób negatywny poprzez ukazanie lekceważącego (umniejszającego wagę mężczyzn) podejścia matek do działalności zawodowej ojców, zwłaszcza tych, którzy zarabiają mniej od nich. Ciekawym wydaje się tu także użycie strategii referencji/nominacji i predykcji wspomagających reprezentację aktorów: na przykład mężczyźni w oczach kobiet są ukazani jako „niekompetentni ojcowie”, podczas gdy w oczach obiektywnej rzekomo respondentki wywiadu ojciec to „wybitny naukowiec”, wykonujący *de facto* „świąteczną pracę”. Ujawnia się tu także uzus myślowy uczestniczek analizowanego wywiadu: *pracuje się* (w sensie wartościowych poczynań) poza domem – takie podejście odziera aktywności domowe ze statusu pracy. Jednocześnie, zastanawiając się nad poniższą argumentacją, warto zauważyć, że nawet gdy ów (niekiedy) mniej zarabiający ojciec nie gotuje, źle sprząta i przykładu mniejszą wagę do spraw domowych (zob. przykład nieopłaconych rachunków), to ktoś te wszystkie czynności wykonuje lepiej: tym kimś jest najczęściej jego (czasem lepiej zarabiająca) żona, która wszak także jest aktywna zawodowo. Jednak próżno czekać aprobaty dla owej zaradnej żony ze strony rozmówczyń; natomiast upominanie ojca interpretowane jest jako atak na jego autorytet.

Przykład 2

Bywa dziś tak, że mężczyzna mniej zarabia niż żona, a do tego nie gotuje, niedokładnie sprząta, zapomina zapłacić rachunki. Kobiety często wypominają mężom różne uchybienia przy dzieciach i tworzą u nich obraz niekompetentnego ojca. A mąż przecież być może mało zarabia, ale za to ma świetną pracę i jest wybitnym naukowcem. W domu się jednak o tym nie mówi.

Podczas gdy kobiety/matki są w większości tekstu strategicznie ukazane jako „sprawczynie” negatywnych działań, którym jedynie pasywnie poddawani są mężczyźni/ojcowie, prezentacja kobiet jako pasywnych jest niezwykle rzadka. Jak pokazuje przykład 3, jednym z rodzajów nielicznej pasywizacji kobiet jest ukazanie ich roli w konfliktach w związku, gdzie jednak, co ciekawe, nie pozostają one długo w roli pasywnej i gdzie dodatkowo ich działania są *implicite* znamionowane emocjami, a co za tym idzie – dyskredytowane jako nieracjonalne. Co ciekawe, ukazany przykład pochodzi z części tekstu, w którym mowa jest o „wykorzystywaniu dzieci do karania ojców na przykład za zdradę” i gdzie – tym samym – czytelnik oczekiwałby choć odrobiny empatii wobec „skrzywdzonej” kobiety/matki (jest to jeden z nielicznych przykładów pasywnej predykcji kobiet/matek).

Przykład 3

To oczywiście, że walki między rodzicami nie są dla dzieci dobre, ale rola skrzywdzonej kobiety może przeważać i emocje wygrać z racjonalnymi argumentami.

Omawiana powyżej strategia reprezentacji aktorów w dyskursie poprzez aktywizację bądź pasywizację znajduje swoje dość daleko idące odbicie w głównych toposach definiujących podstawowe argumenty używane w tekście. Podstawowym toposem wydaje się tu być wspominany uprzednio *topos zmiany ojcostwa/macierzyństwa*, w obrębie którego wielopoziomowo rozpatrywana jest zmiana: zarówno ról matek i ojców, jak i zmieniających się oczekiwań społecznych wobec nich.

Pierwszym poziomem, na jakim realizowany jest powyższy topos, jest poziom jednostkowy, na

którym reprezentacje dyskursywne skupiają się na tym, jak nawet makrospołeczne zmiany definiujące zmianę ról matek/ojców znajdują odbicie w poszczególnych jednostkach, ich percepcji oraz zachowaniach. Przykładem takiej realizacji *toposu zmiany ojcostwa/macierzyństwa* jest poniższy fragment (przykład 4), w którym argumentuje się, że społeczną zmianę ról ojca/matki powoduje przede wszystkim bunt ze strony kobiet – ukazanych jako grupa za pomocą agregacji jednostek podlegających przemianie – które tym samym muszą w sposób nader niedojrzały niejako „przepracować” tę zmianę, przechodząc swoisty bunt prowadzący się do „przesadnej, agresywnej konfrontacji” (na uwagę zasługują tu negatywne przymioty tego procesu). Zwraca uwagę także przyrównanie rzekomej niedojrzałości kobiet do tej znamionującej dzieci: zanim się zbuntowały były one bowiem zależne od ojców „podobnie jak dziecko jest zależne od rodziców”.

Przykład 4

Dzisiaj sytuacja bardzo się zmieniła, większość matek to kobiety niezależne.

– Tak, ale część z nich jest w fazie adolescentnego buntu.

Matki zachowują się jak dojrzewające, zbuntowane nastolatki?

– Skoro przez lata były zależne od mężczyzn, podobnie jak dziecko jest zależne od rodziców, to aby się uniezależnić, wyrosnąć, muszą przejść fazę często przesadnej, agresywnej konfrontacji z mężczyznami. Wtedy staną się gotowe na partnerski związek.

Zainicjowany powyżej topos znajduje swą dalszą realizację w następującym po nim fragmencie (przykład 5), w którym dalsze rozwinięcie znajduje wprowadzona wcześniej kwestia zmiany postaw. Te ostatnie, jak się argumentuje, są przede wszystkim

kim kwestią dotyczącą kobiet – ukazanych tym samym *implicite* jako „naturalnie” niedojrzałe. Tym samym, mężczyźni konstruowani są dyskursywnie jako „naturalnie” dojrzały i jedynie oczekujący, aby ich (potencjalne) partnerki – i ewentualne matki ich dzieci – również osiągnęły stan dojrzałości, objawiający się przede wszystkim pełną akceptacją postaw męskich.

Przykład 5

Pewnie mężczyźni woleliby związać się z panią, która bunt ma już za sobą.

– Jeżeli mężczyzna ma szczęście lub predyspozycje (nadaje się na męża dorosłej kobiety i taka go chce), to dzieci rodzi mu partnerka emocjonalnie dojrzała, która wie, kim jest i nie musi wciąż o to walczyć.

Podczas gdy realizowanie głównego dla analizowanego tekstu *toposu zmiany ojcostwa/macierzyństwa* na poziomie jednostkowym ma odniesienie przede wszystkim do kobiet (i ich wspomnianej niedojrzałości), inny rodzaj realizacji *toposu zmiany ról* w obrębie rodziny służy głównie (pozytywnej) prezentacji mężczyzn. Co za tym idzie, kiedykolwiek w analizowanym tekście mowa jest o zmianie, na przykład często poruszanej kwestii autorytetu ojca (co ciekawe, nigdy nie ma mowy o autorytecie matki, a jedynie na przykład o jej negatywnie konotowanej „władzy” w rodzinie), zmiana ta jest niejako przypisana szerszej zmianie społeczno-obyczajowej, a nie, jak miało to miejsce w przypadku kobiet, niedojrzałości jednostek agregowanych jako kołbica zbiorowość.

Stąd, w nawiązaniu do powyższej analizy, ciekawą kwestią jest sprawa przemian związanych z autorytetem ojca – postrzeganego, za sprawą

konstruowanego toposu zmiany, jako „ofiara” przemian – co wydaje się także efektem wpływu innych czynników, spośród których jako najważniejsze jawią się poczynania kobiet. Jak wykazuje poniższy fragment (przykład 6), działania te mają przede wszystkim charakter celowy, a w ich procesie kobiety „blokują” działania mężczyzn/ojców. Co ciekawe, w przedstawianym przykładzie respondentka wywiadu początkowo obiektywizuje swą opinię w oparciu o konstatację zmiany (zarówno ojciec, jak i matka przedstawiani są początkowo jako ci, którzy na autorytet muszą sobie „zasłużyć”), lecz już w następnej wypowiedzi, po raz kolejny – zgodnie z typowanymi strategiami dyskursywnymi – negatywnie aktywizuje kobiety jako „blokujące” pozytywne działanie mężczyzn („zaangażowanie ojca w wychowanie dzieci”).

Przykład 6

- Ponieważ kobieta jest dziś od mężczyzny niezależna, nie wychowuje dzieci w przekonaniu, że ojciec jest największym autorytetem. Ojciec – tak jak i matka – musi sobie na niego zasłużyć. Aktywniej uczestnicząc w wychowaniu dzieci?
- To nie jest takie proste. Kobiety robią wiele, żeby blokować zaangażowanie ojca w wychowanie dzieci.

Realizacja toposu zmiany ojcostwa/macierzyństwa przyjmuje także inną formę, która jednak zdaje się być dalszym rozwinięciem negatywnej percepcji „aktywności” kobiet/matek. Mianowicie, jak utrzymuje się w innej części artykułu (zob. przykład 7), walka kobiet z autorytetem mężczyzn jest, choć w swych działaniach strategiczna i metodyczna (zob. powyżej), ufundowana na ambiwalencji oczekiwań matek wobec ojców, którzy pomimo starań (w licznych nominalizowanych

działaniach: od „bycia przy porodach” po „bawienie się lalką Barbie”) wciąż nie odzyskują swego, tak pożytecznego społecznie, autorytetu. Jednocześnie enumeracja poczyznań konotowanych z matczynością (lulanie, zaplatanie warkoczyków itp.) jest niejako przeciwstawiana (oddzielana) od sfer znaczących autorytetem i kompetencją.

Przykład 7

- Żony czasem oczekują, aby mężczyzna egzekwował dyscyplinę w domu: „Tak nie może być! Porozmawiaj z nim, przecież jesteś ojcem”. Czyli chcą, aby dzieci „słuchały się” ojców, ale jednocześnie nie szanują własnych mężów, same nie traktują ich jako autorytetów. Mężowie mają być z nimi przy porodach, zmieniać pieluszki, karmić, lulać, czyli pełnić wszystkie funkcje macierzyńskie. Kiedy trzeba, powinni zaplatać dziewczynce warkoczki, malować jej paznokietki i bawić się z nią lalką Barbie. Ale z drugiej strony powinni zachować swoją męską pozycję opartą na autorytecie i kompetencji.

Tym samym, jak argumentuje się powyżej, (pasywizowani) mężczyźni/ojcowie (i ich postawy) są po raz kolejny ukazani na planie dalszym (typowy przykład strategii *backgrounding*; zob. van Leeuwen 2008) poprzez ukazanie kobiet – głównych aktorek dyskursu na pierwszym planie – jako *per se* niedojrzałych (tj. niestałych w poglądach), a tym samym (aktywnie) winnych zaistniałych problemów i nieporozumień. Jednocześnie, o czym mowa jest w końcowej części powyższego przykładu, oczekiwania kobiet są ukazywane jako kontradiktoryczne (niespójne), bowiem deklarując ważność wizji związanych z nowym kontraktem płci i partnerstwem w doświadczeniach rodzicielskich w analizowanym tekście, wciąż modelem idealnym kobiecej/matczynej percepcji mężczyzny/ojca jest wizja tego ostatniego

jako posiadającego „męską pozycję”, nacechowaną (ponoć tylko kontestowanym) „autorytetem” oraz „kompetencją”.

Zakończenie

Badania dyskursów publicznych prowadzone przy użyciu metodologii KAD-u, kładące nacisk na systematyczność analiz oraz interdyscyplinarność, wzbogacone interpretacjami badaczek tworzących FKAD, wpisującymi się w szerszy nurt podejść krytycznych, mogą być niezwykle istotne dla badań z obszaru *gender studies*, umożliwiając usystematyzowaną refleksję badawczą nakierowaną na przemiany sposobów konstruowania płci kulturowej. Jednocześnie ważne jest to, że badaczki feministyczne dostrzegają wzajemny wpływ tego, jak kobiety pełnią swe role w sferze publicznej i prywatnej oraz sprzeciwiają się traktowaniu sytuacji kobiet w obu sferach rozłącznie – wszak jednym z najważniejszych haseł drugiej fali feminizmu jest *private is political*. Sprawia to, że dla perspektywy feministycznej badanie sposobów konstruowania wizji macierzyństwa i ojcostwa we współczesnych dyskursach publicznych jest istotne także dlatego, iż dotyczą one zarówno tego, jak z jednej strony kształtuje się sytuacja kobiet w rodzinie, z drugiej zaś – zgodnie z założeniem Habermasa o rzutowaniu relacji rodzinnych na sferę publiczną (zob. Habermas 2007: 10 i 97) – odnoszą się do tego, jak funkcjonują kobiety w sferze publicznej i mechanizmów, które sprawiają, że są one w niej defaworyzowane.

Synergia powyższych perspektyw (feministycznej i KAD, w szczególności w podejściu dyskursywno-historycznym) – które łączą nie tylko źródła teoretyczne, ale i założenia związane z meto-

dologiczną „krytycznością” oglądu tego, co dzieje się w społeczeństwie oraz transdyscyplinarność – może być postrzegana jako jedna z możliwych dróg, mająca na celu swego rodzaju usystematyzowanie badań prowadzonych w obszarze polskich badań *gender studies*, których bardzo ciekawe ustalenia zdają się niekiedy charakteryzować swego rodzaju brakiem systematyki, co sprawia, że dość łatwo je marginalizować, traktując w kategoriach eseistycznych.

Prezentowana powyżej analiza artykułu „Rządy niedojrzałych kobiet”, ujmowanego jako instrumentalne studium przypadku, zdaje się dobrze ilustrować możliwości systematycznej krytycznej analizy dyskursu, nakierowanej na problemy związane z konstruowaniem ról matki/ojca. Jednocześnie, dzięki pogłębionej analizie, jako kluczowy dla analizowanego tekstu jawi się tak zwany topos zmiany. Topos ten jest wyraźnie obecny nie tylko w analizowanym artykule, ale także w innych publikacjach składających się na akcję społeczną „Powrót taty”. Jednak próba uprawomocnionej interpretacji tak znaczącego toposu wymagałaby zbadania większej liczby przekazów medialnych tak, by możliwe było ukazanie pewnych powtarzających się / zmieniających się w czasie sposobów myślenia. Z metodologicznego punktu widzenia mogłyby być one potraktowane jako „teoretyczne pobieranie próbek [...]”, która to metoda polega na porównywaniu ze sobą różnych przypadków [...] w celu ustalenia tego, co je ze sobą wiąże i określenia tego, co jest wspólne w różnych, zmiennych warunkach występowania badanych zjawisk” (Konecki 2000: 31). Oczywiście w takim przypadku – podobnie do zamieszczonej powyżej przykładowej analizy – użyteczna wydaje się metodologia KAD-u.

Wiedząc zaś, że formułowanie wniosków na podstawie analizy zaledwie jednego artykułu nie jest prawomocne, pozwolę sobie na uwypuklenie tego, co na podstawie analizy instrumentalnego studium przypadku było dla mnie pewnym zaskoczeniem. W próbach wyjaśnienia będę posiłkować się ustaleniami wypracowanymi na podstawie badań w obszarze FKAD-u. Oto analiza artykułu „Rządy niedojrzałych kobiet” – dobrze oddającego ton wielu wypowiedzi składających się na dyskurs związany z akcją społeczną „Gazety Wyborczej” „Powrót taty” – ukazuje pewną nieprzychylność oraz surowe oceny tego, jak współczesne kobiety wypełniają role matek i partnerek w celu usprawiedliwienia (ewentualnych, ale niewymienianych) niedociągnięć mężczyzn pełniących role ojców. W analizowanym studium przypadku pobrzmiewa resentyment za przeszłością, z przynależną jej atrybutywnie uległością, zależnością kobiet i jednocześnie tęsknota za utraconą pozycją ojca. Nie wydaje się więc zadziwiające to, że za zachodzące zmiany obwinianie są kobiety, szczególnie feministki – jako inicjatorki niekorzystnych zmian w relacjach rodzinnych. Ruch feministyczny jawi się na wzór monolitu, w znaczeniu potocznej zdroworozsądkowej antymęskiej/antyojcowskiej ideologii, i jest piętnowany. Wydaje się to o tyle niesprawiedliwe, że wiele organizacji feministycznych wspiera (np. udzielając pomocy ofiarom przemocy czy samodzielnie matkom) te kobiety, które właśnie ojciec-partner zawiódł. Wskazanie sprawczyń niekorzystnych przemian ma miejsce w analizowanym tekście, ale też uwidacznia się w innych publikacjach akcji społecznej „Powrót taty” (np. w publikacji „Feministki wystraszyły ojców”, która jawi się jako zapis dość swobodnej rozmowy dwóch mężczyzn, w której czytamy:

„Ach, feministki! To one są jedną z przyczyn, dla których mamy teraz kryzys ojcostwa”, zob. Pulikowski 2007).

Drugim zdziwieniem, jakie może pojawić się w efekcie przeprowadzonej powyżej analizy artykułu, jest wizja – i obawa przed – niespotykaną wcześniej władzą kobiet. Do tej pory w polskich dyskursach publicznych tradycyjnie rolę kobiety obrazowała matka Polka, która po 1989 roku stopniowo ewoluowała w kierunku coraz bardziej bezwolnej „matki gastronomicznej” (Walczewska b.d.), w rozpacz/bezsilności okopującej się w swym ostatnim szańcu: kuchni. Stąd analizowany artykuł, jak i inne publikacje składające się na „ekspercką” część akcji „Powrót taty”, są zadziwiające: matka jawi się w nich jako „kobieta niezależna” (Milska-Wrzesińska 2008), choć w fazie buntu, która w dodatku „więcej zarabia” (Milska-Wrzesińska 2008) i niszczy autorytet męski. Obawy wynikające z (rosnącej?) władzy kobiet mogą się wydać mniej zadziwiające w nawiązaniu do ustaleń czynionych w obszarze FKAD-u. Jak twierdzi Michelle M. Lazar – jedna z głównych propagatorek takiego podejścia – badając medialne reprezentacje rodzicielstwa, można znaleźć potwierdzenie niejako odwrotności (dotychczasowej, tradycyjnej) praktyki społecznej: mężczyźni-ojcowie, funkcjonujący w rodzinie, czasem opisywani są jak matki, jako wrażliwi ojcowie *new age* (określenie Lazar), charakteryzujący się cechami zwykle konotowanymi z kobietami-matkami (Lazar 2000; 2005). Jednocześnie wyniki badań Lazar wskazują, że często towarzyszy temu maskulinizacja konstruowanych w sferze publicznej wizerunków kobiet, zwłaszcza tych dzierżących władzę. Owa „feminizacja” sposobów wypełniania męskich ról w obrębie

domu oraz umocnienie pozycji kobiet w sferze pozadomowej (*empowerment*) przez niektórych mogą być odczytywane jako redefinicja zwyczajowych norm determinujących rozumienie płci

kulturowej (Lazar 2007: 148). Można zastanawiać się, czy proces ów ma miejsce także w Polsce i czy symptomem zachodzących przemian może być medialny dyskurs „Powrotu taty”.

Bibliografia

- Arcimowicz Krzysztof (2008) *Przemiany męskości w kulturze współczesnej* [w:] Małgorzata Fuszara, red., *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Badinter Elizabeth (1998) *Historia miłości macierzyńskiej*. Przełożył Krzysztof Choiński. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Baker Mary Anne, ed., (1987) *Sex differences in human performances*. New York: Wiley.
- Banaszak Grzegorz, Jerzy Kmita (1994) *Spoleczno-regulacyjna koncepcja kultury*. Warszawa: Instytut Kultury.
- Bradley Harriet (2008) *Płeć*. Przełożyła Ewa Chomicka. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Budrowska Bogusława (2000) *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Wrocław: Wydawnictwo Funna.
- Chodorow Nancy (1999) *The Reproduction of Mothering*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Cicourel Aaron (1980) *Three Models of Discourse Analysis*. „Discourse Processes”, vol. 3, no. 2, s. 101–131.
- Connell Robert W. (1987) *Gender and Power. Society, the Person, and Sexual Politics*. Stanford: Stanford University Press.
- (1995) *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Crawford Mary, Jeanne Marecek (1989) *Psychology reconstructs the female*. „Psychology of Women Quarterly”, vol. 13, no. 4, s. 147–165.
- Desperak Izabela (2008) *A matkom wystarczy kwiatek*. „Femka” [dostęp 20 listopada 2011 r.]. Dostępny w Internecie <<http://femka.net/a-matkom-wystarczy-kwiatek>>.

- van Dijk Teun A. (1984) *Prejudice in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins.
- (1988) *News as Discourse*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- (1991) *The interdisciplinary study of news as discourse* [w:] Klaus Bruhn Jensen, Nicholas W. Jankowski, eds., *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*. New York: Taylor & Francis, s. 108–120.
- (2001) *Badania nad dyskursem* [w:] Teun A. van Dijk, red., *Dyskurs jako struktura i proces*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- (2008) *Critical discourse analysis and nominalization: problem or pseudo-problem?* „Discourse & Society”, vol. 19, no. 6, s. 821–828.
- Duszak Anna (1998) *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- van Eemeren Frans H., Rob Grootendorst (1992) *Argumentation, Communication, and Fallacies*. Hillsdale, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Fairclough Norman, Anna Duszak, red., (2008) *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*. Kraków: Universitas.
- Fairclough Norman, Ruth Wodak (1997) *Critical discourse analysis* [w:] Teun van Dijk, ed., *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London: Sage, s. 258–284.
- Forchtner Bernhard (2011) *Critique, the discourse-historical approach and the Frankfurt School*. „Critical Discourse Studies”, vol. 8, no. 1, s. 1–14.
- Friedan Betty (1992) *The Feminine Mystique*. London: Penguin Books.

Fuszara Małgorzata, red., (2002) *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

----- (2008) *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce.* Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Gajewska Agnieszka (2008) *Hasło: feminizm.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Galasiński Dariusz (2003) *Men and the Language of Emotions.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

----- (2008) *Men's Discourses of Depression.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Giddens Anthony (2004) *Socjologia.* Przełożyła Alina Szulżycka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Grzymała-Kazłowska Aleksandra (2004) *Socjologicznie zorientowana analiza dyskursu na tle współczesnych badań nad dyskursem.* „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1, s. 13–34.

Habermas Jürgen (2002) *Teoria działania komunikacyjnego.* Przełożył Andrzej Maciej Kaniowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

----- (2007) *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej.* Przełożyły Wanda Lipnik, Małgorzata Łukasiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Jabłońska Barbara (2006) *Krytyczna analiza dyskursu: refleksje teoretyczno-metodologiczne.* „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 2, nr 1, s. 53–67 [dostęp 12 maja 2010 r.]. Dostępny w Internecie <http://przegladsocjologiijakoosciowej.org/Volume2/PSJ_2_1_Jablonska.pdf>.

Kendall Gavin (2007) *What is Critical Discourse Analysis? Ruth Wodak in Conversation With Gavin Kendall.* „Forum: Qualitative Social Research”, vol. 8, no. 2, art. 29.

Kienpointner Manfred (1992) *Alltagslogik: Struktur Und Funktion der Argumentationsmustern.* Stuttgart: Frommann-Holzboog.

Koller Veronika (2004) *Metaphor and gender in business media discourse.* Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Konecki Krzysztof (2000) *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Korolczuk Elżbieta (2009) *Naturalna więź? Wizerunki relacji matka–córka w wybranych tekstach kultury popularnej* [w:] Bogusława Budrowska, red., *Kobiety, feminizm, demokracja.* Warszawa: IFiS PAN, s. 43–69.

Krzyżanowska Natalia (2010) *Denying the right to speak in public: Sexist and homophobic discourses in post-1989 Poland* [w:] Aleksandra Galasińska, Dariusz Galasiński, eds., *The Post-Communist Condition. Public and private discourses of transformation.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

----- (2012a) *Kobiety w (polskiej) sferze publicznej.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

----- (2012b) *Wokół koncepcji demokracji. Parytet płci w świetle polskiego dyskursu prasowego.* „Studia Socjologiczne”, nr 1 (204), s. 199–223.

Krzyżanowski Michał (2010) *The Discursive Construction of European Identities.* Frankfurt am Main: Peter Lang.

----- (2011) *Ethnography and Critical Discourse Analysis.* London: Routledge. (Special Issue of „Critical Discourse Studies”, vol. 8, no. 4).

Krzyżanowski Michał, Florian Oberhuber (2007) *(Un)Doing Europe. Discourses and Practices of Negotiating the EU Constitution.* Brussels: P.I.E. Peter Lang.

Krzyżanowski Michał, Ruth Wodak (2008) *The Politics of Exclusion: Debating Migration in Austria.* New Brunswick: Transaction Publishers.

Kurczewski Jacek (2008) *Rodzynki w zakalcu, czyli o reprezentacji kobiet w reprezentacji Narodu.* „Societas/Communitas”, nr 2., s. 99–124.

Lazar Michelle M. (2000) *Gender, Discourse and Semiotics: The Politics of Parenthood Representations.* „Discourse & Society”, vol. 11, no. 3, s. 373–400.

----- (2005) *Feminist Critical Discourse Analysis.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

----- (2007) *Feminist Critical Discourse Analysis: Articulating a Feminist Discourse Praxis.* „Critical Discourse Studies”, vol. 4, no. 2, s. 141–164.

----- (2008) *Language, communication and the public sphere: perspective from feminist critical discourse analysis* [w:] Ruth Wodak, Veronika Koller, eds., *Handbook of Commu-*

nication in the Public Sphere. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

van Leeuwen Theo (2004) *Introducing Social Semiotics.* London: Routledge.

----- (2005) *Three Models of Interdisciplinarity* [w:] Ruth Wodak, Paul Chilton, eds., *A New Agenda in Critical Discourse Analysis.* Amsterdam: John Benjamins, s. 3–18.

----- (2008) *Discourse and Practice. New Tools for Critical Discourse Analysis.* Cambridge: Cambridge University Press.

Litosseliti Lia, ed., (2006) *Gender & Language.* London: Hodder Arnold.

Litosseliti Lia, Jane Sunderland, eds., (2002) *Gender Identity and Discourse Analysis.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Melosik Zbyszko (2002) *Kryzys męskości.* Poznań: Wydawnictwo Wolumin.

Messner Michael A. (1997) *Politics of masculinities. Men in movements.* London, Thousand Oakes, New Delhi: Sage.

Meyer Michael (2001) *Between Theory, Method and Politics* [w:] Ruth Wodak, Michael Meyer, eds., *Methods of Critical Discourse Analysis.* London: Sage.

Milska-Wrzesińska Zofia (2008) *Rządy niedojrzałych kobiet.* „Gazeta Wyborcza”, 15 maja, s. 16.

Oakley Ann (1972) *Sex, gender and Society.* London: Temple Smith.

Peszek Jan (2007) *Tato, pozwól sobie na błąd.* „Gazeta Wyborcza”, 29 listopada.

Pitrus Andrzej (2000) *Znaki na sprzedaż.* Warszawa: Wydawnictwo ER.

Plantin Christian (2006) *On Casting Doubt: The Dialectical Aspect of Normative Rules in Argumentation* [w:] Peter Houtlosser, Agnes van Rees, eds., *Considering Pragmatic-Dialectics.* Mahwah: Laurence Erlbaum, s. 245–256.

Pollak Alexander (2011) *Analiza telewizyjnych filmów dokumentalnych* [w:] Ruth Wodak, Michał Krzyżanowski, red., *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych.* Warszawa: Wydawnictwo Łośgraf, s. 125–147.

Pratto Felicia (2002) *Polityka płci: różnice między kobietą a mężczyzną w sypialni, kuchni i gabinecie* [w:] Bogdan Wojciszke, red., *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice.* Gdańsk: GWP, s. 146–194.

Pulikowski Jacek (2007) *Feministki wystraszyły ojców.* „Gazeta Wyborcza”, 28 listopada.

Rank Otto (1929) *The Trauma of Birth.* New York: Martino Fine Books.

Reisigl Martin, Ruth Wodak (2001) *Discourse and Discrimination. Rhetorics of Racism and Anti-Semitism.* London: Routledge.

----- (2009) *The Discourse-Historical Approach (DHA)* [w:] Ruth Wodak, Michael Meyer, eds., *Methods of Critical Discourse Analysis.* London: Sage, s. 87–121.

Renzetti Claire M., Daniel J. Curran (2005) *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo.* Przełożyła Agnieszka Gromkowska-Melosik. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Rewers Ewa (1995) *Teorie dyskursu i ich znaczenia dla badań nad literaturą.* „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1, s. 37–48.

Rubin Gayle (1975) *The Traffic in Woman: Notes on the 'Political Economy' of Sex* [w:] Rayna R. Reiter, ed., *Toward an Anthropology of Women.* New York: Monthly Review Press, s. 157–210.

Sierocka Beata (2003) *Krytyka i dyskurs.* Kraków: Aureus.

Silverman David (2008) *Interpretacja danych jakościowych.* Przełożyły Małgorzata Głowacka-Grajper, Joanna Ostrowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Słany Krystyna, Beata Kowalska, Magdalena Ślusarczyk, red., (2011) *Kalejdoskop genderowy.* Kraków: Wydawnictwo UJ.

Smith Dorothy (2006) *Poznanwanie społeczeństwa od wewnątrz. Kobiety punkt widzenia* [w:] Aleksandra Jasińska-Kania i in., red., *Współczesne teorie socjologiczne.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 1182–1185.

Szacki Jerzy (2002) *Historia myśli socjologicznej.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Trutkowski Cezary (2004) *Wybór czy konieczność – o potrzebie wykorzystania analizy dyskursu*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1, s. 35–50.

Walczeńska Sławomira (b.d.) *Matka gastronomiczna* [dostęp 5 marca 2009 r.]. Dostępny w Internecie <http://efka.org.pl/index.php?action=p_art&ID=8>.

Widdowson Henry G. (2004) *Text, Context, Pretext*. Oxford: Blackwell.

Wodak Ruth, ed., (1997) *Gender and Discourse*. London: Sage.

----- (2001) *The Discourse-Historical Approach* [w:] Ruth Wodak, Michael Meyer, eds., *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, s. 63–95.

----- (2008) *Introduction: Discourse Studies – Important Concepts and Terms* [w:] Ruth Wodak, Michał Krzyżanowski, eds., *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

----- (2009) *The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

----- (2011) *Wstęp: badania nad dyskursem* [w:] Ruth Wodak, Michał Krzyżanowski, red., *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Łośgraf.

Wodak Ruth i in. (1994) *Die Sprachen der Vergangenheiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Wojcieszka Bogdan, red., (2002) *Kobiety i mężczyźni. Odmienne spojrzenia na różnice*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Yaguello Marina (1992) *Les mots et les femmes*. Paris: Éditions Payot.

Zagajewski Adam (2007) *619 słów o moim ojcu*. „Gazeta Wyborcza”, 17 grudnia.

Cytowanie

Krzyżanowska Natalia (2013) *(Krytyczna) analiza dyskursu a (krytyczna) analiza gender: zarys synergii teoretycznej i metodologicznej*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 9, nr 1, s. 62–84 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.

(Critical) discourse and (critical) gender analysis: towards a theoretical and methodological synergy

Abstract: This paper aims at highlighting the importance of (critical) discourse studies for contemporary social research. By looking closely at critical discourse analysis (CDA) as one of the leading paradigms within the critically-oriented discourse research, this work emphasises the importance of both theoretical and empirical impact of CDA on studies located within the paradigm of feminist gender studies. After pointing out diverse theoretical and methodological synergies between (critical) feminist gender- and discourse-research, the paper exemplifies these synergies by means of case study of the constructions of motherhood/fatherhood in the Polish public discourse. As the paper shows, such, and other, CDA-based theoretical and methodological synergies applied in practice might, in fact, be pivotal for the development of both academic reflections and social understandings of gender (and parent) roles in contemporary society.

Keywords: critical discourse analysis, public discourse, gender, gender roles, feminism, parenthood, motherhood, fatherhood